Baráz Csaba

A bükkaljai Leányvár és Halomvár. Várak vagy szakrális földépítmények?[1]

A Miskolctapolcához tartozó Leányvár *(1. ábra)* és a Kisgyőr határában lévő Halomvár *(2. ábra)* különleges morfológiájú földépítmények, amelyeket jelenleg Árpád-kori mottéknak tartanak *(3. ábra)*.

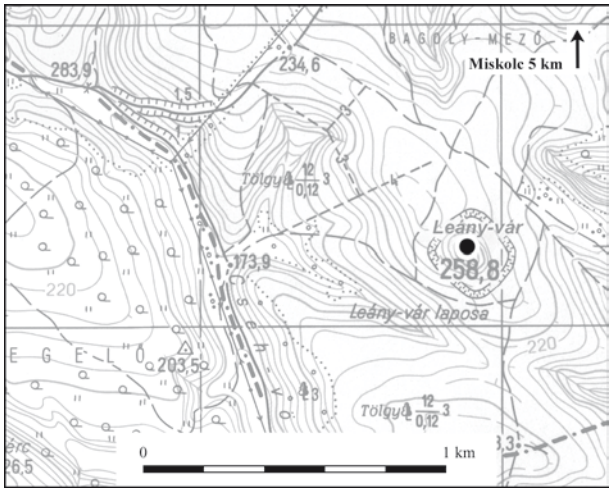

1. ábra. Miskolc-Leányvár és környéke
Abb.1. Die topographische Lage von Miskolc-Leányvár

A Leányvár 20 m széles árokkal körülvett *(4. ábra)* – közel négyzet alakú, több mint 200 m oldalhosszúságú, 3,8 ha kiterjedésű – területének közepén emelkedő halom 15 m-rel magasodik környezete fölé. A csonka kúp formájú domb tetején – amelynek átmérője 30-40 m, területe 855 m² – egy tekintélyes mélyedés, hatalmas kráterszerű gödör található *(5. ábra)*. A körbefutó perem az egyik oldalon lealacsonyodik, mintegy bejáratot képezve a domb belsejébe. A Leányvár „ikertestvére", a Halomvár, szintén egy fennsík jellegű dombháton fekszik, területe 4,1 ha, azt is 20 m szélességű árok keríti, a középső domb relatív magassága 11 m, felső peremének átmérője 30 m.[2]

A várak felmérői, a helyszíneken járt régészek szerint a központi magaslatokat az árkok kiásott földjéből emelték. (A Halomvár dombjára felvezetett dózerút feltárja annak kő-föld anyagát.) Falazott épületnek egyik helyen sem találták nyomát. A Leányvárban régészeti feltárás is volt: a területen és a vár mellett lévő őskori sírhalmokban Kemenczei Tibor végzett próbaásatást 1970-ben.[3] A várbelsőben több szelvényt nyitottak, a várárkot is átvágták a bejárat mellett, de az előkerült újkőkori, bronzkor végi – koravaskor eleji és középkori edénytöredékekből a vár korát nem lehetett megállapítani. Az ásató régész eleinte őskorinak, később inkább középkorinak vélte. Sándorfi György a szerény leletanyag alapján arra a következtetésre jutott, hogy a földvár sohasem lehetett lakott.[4]

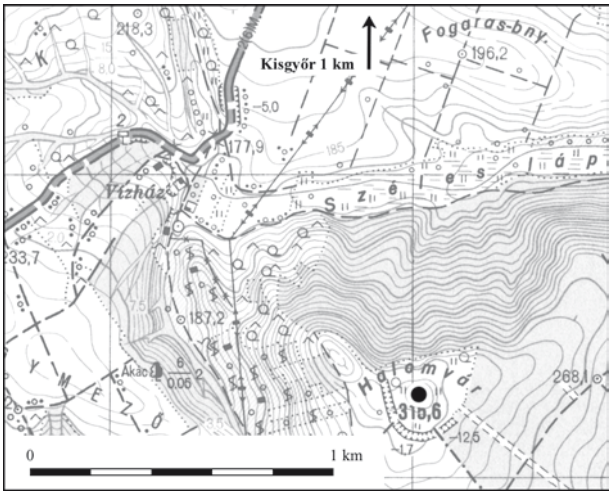

2. ábra. Kisgyőr-Halomvár és környéke
Abb.2. Die topographische Lage von Kisgyőr-Halomvár

A két objektummal kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy rájuk vonatkozó okleveles adatot nem ismerünk![5] 1980-ban Sándorfi György vizsgálta e várakat, aki – leginkább a birtokviszonyok és a történelmi események tükrében – a *motte-típusú* várak közé sorolta azokat, építési idejüket pedig a tatárjárást követő időkben határozta meg.[6] A motte mesterségesen kialakított – feltöltött, ritkábban lefaragott –, árokkal körülvett domb,

[1] Baráz 2000.
[2] Sándorfi 1980, 18–28; Nováki – Sándorfi 1992, 32, 37.
[3] Kemenczei – K. Végh 1971, 512–513.
[4] Sándorfi 1980, 21.
[5] Az 1320 előtt épült várakra vonatkozó okleveles adatok esetlegesen maradtak fenn. Nemcsak az írott forrásanyag pusztulása miatt, hanem azért is, mert nem biztos, hogy fűződött a várhoz birtokjogi esemény. De az is előfordulhatott, hogy az okleveles gyakorlat 14. századi elterjedése előtt a vár már elpusztult.
[6] Sándorfi 1980, 27–28; Nováki – Sándorfi 1984, 176.

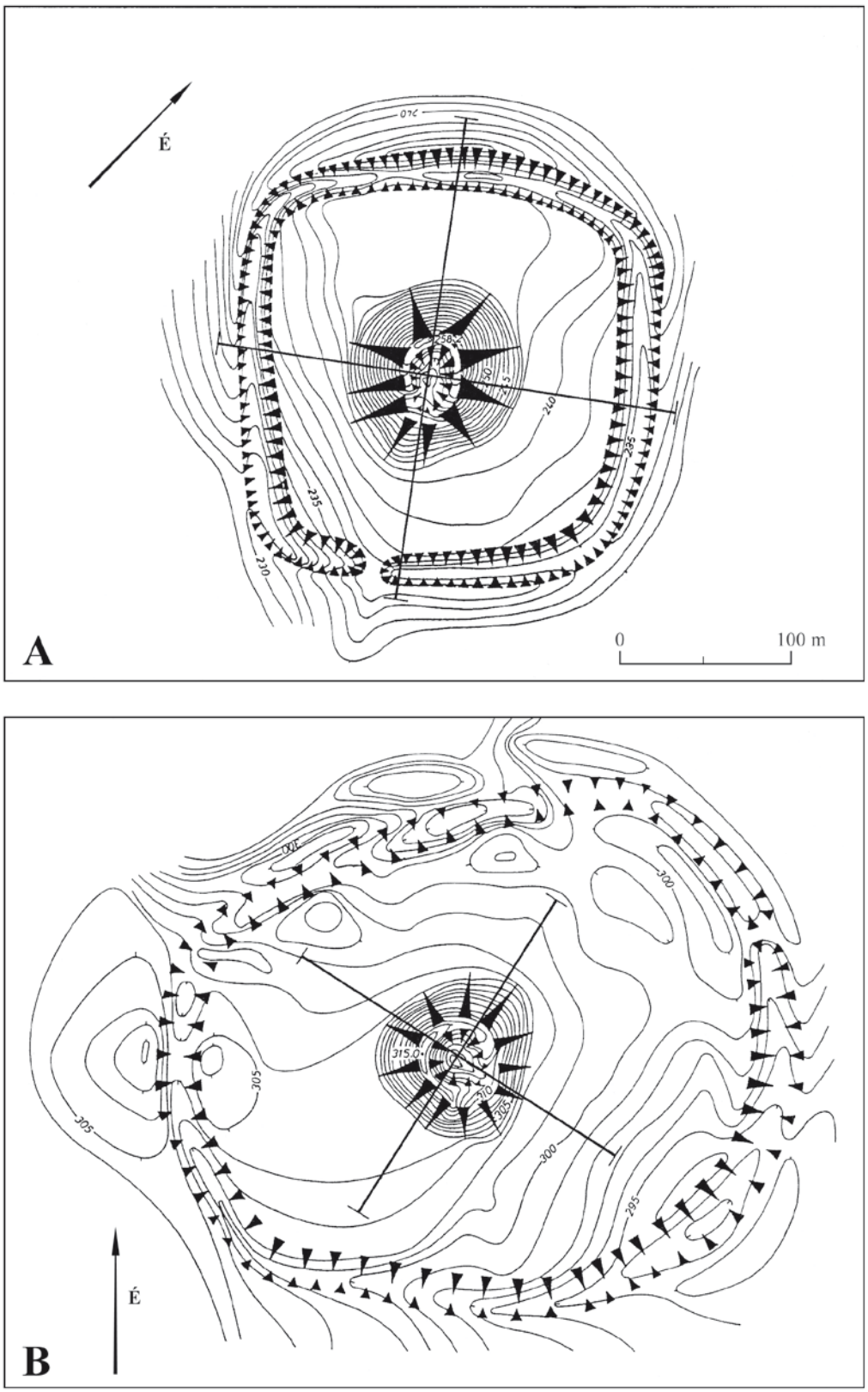

3. ábra. Miskolc-Leányvár (A) és Kisgyőr-Halomvár alaprajza (B) (Lossos M. és Ráksi M. 1967. évi felmérése alapján, Nováki – Sándorfi 1992 könyvéből)
Abb. 3. Die Vermessung von Miskolc-Leányvár (A) und Kisgyőr-Halomvár (B). (Aufgrund der Arbeit von M. Lossos und M. Ráksi 1967, nach Nováki – Sándorfi 1992)

amelyen többnyire fából készített, védelemre is alkalmas lakóépítmény állt. Nyugat-Európában általában elővár (bailey, Vorburg) tartozott hozzá. A földhalomvár síkvidéki, esetleg dombsági vártípus. Nyugat-Európában a 8. században jelent meg (Franciaország, Normandia) és a 9–10. században terjedt el. Ezek a korai védművek különösen a feudalizmus kezdetén váltak népszerűvé, amikor napirenden voltak a különféle csatározások, családi háborúk. A Német Birodalomban főleg a frank vagy száli császárok korában szaporodott meg a motték száma (például Elzászban napjainkban több mint 70 mottét tart számon a kutatás), a 14. században már túlhaladott várformának számított, az írásos adatok mint elhagyott erősségeket említik.[7]

(E vártípus Magyarországon is megtalálható, itt Borsod megyében, a Bükk-hegység peremén is ötöt jegyez a szakirodalom: a Leányvár és a Halomvár mellett Bükkábrány-Temető, Sajónémeti-Várhegy, Szihalom-Árpádvár. Ezek majd mindegyike feltételesen motte. Szihalom dombja inkább egy őskori tell-település, amelynek környékén a 10–11. században temetkeztek. A bükkábrányi temető halma is inkább bronzkori vár, területéről őskori cserepek tömkelege gyűjthető, onnan középkori leletanyag ez idáig egyáltalán nem került elő. A Sajónémeti fölötti Várhegy kisebbik mottéja pedig nagy valószínűséggel huszita ágyúállás volt, hasonlóan a zagyvarónai Zagyvafő vára melletti ovális alakú erősséghez.[8])

I.

Vajon valóban motték, földhalomvárak voltak ezek a természet által visszahódított dombok? Csakugyan hadászati, védelmi céllal – vagy birtokközpontként – emelt középkori építmény a Leányvár és a közeli Halomvár? Sándorfi György táblázatba foglalva hasonlítja össze a tárgyalt motték főbb méreteit a Rajna-vidék két *tipikus* mottéjének adataival. Ebből is kitűnik, hogy a Leányvár és a Halomvár mennyire különbözik a többitől: a védőárok belső hossza e két esetben 712 és 755 m, míg a példaként felhozott Haldern egyrészes mottéjánál csak 275 m, Arsbeck kétrészes mottéjénál 345 m – pedig ezek a nagy motték[9] típusába tartoznak. Érdekes megnézni a védett terület legnagyobb átmérőjének és a dombtető átlagos átmérőjének arányát is: a mi esetünkben 270 : 33 és 280 : 30 m, míg a Rajna-vidéki példáknál 107 : 37 és 150 : 22 m.[10] A 12. század első felében kiépült Elmendorf kettős mottéjának (Doppelmotte) 5 és 7 m magas dombjainak alap és platóátmérői: kb. 35 és 16 m, illetve 45 és 22 m.[11] A 10. századra datált franciaországi motték kisebb méretűek: Brettesville sur Laize, Villers-Canivet platóinak átmérője mindössze 20 m, Saint-Viâtre átmérője 45 m, a bajorországi Eichenhofen kör alakú árokkal védett területe 10-15 m, Konzenberg 35 m, Eberstall 20 m, Hahnenberg pedig csak 10 m átmérőjű. Ennek a korai vártípusnak tehát kicsi a mérete, a földkúpok átmérője általában 20 m, melyek szélén palánk húzódhatott, a platón pedig egy legfeljebb 8-10 m oldalhosszúságú, fából készült torony állhatott.[12]

A 11. század közepétől a 12. századig – a száli császárok korszakában – több fázisban kiépült motték alaptípusa Husterknupp *(6. ábra)*. A 13. század második felében létesült új várépítményét három fő építési periódus előzte meg. Az Ottók korában vizesárok és paliszád övezte a sík területen épült cölöpházakat (1. periódus: *Flachsiedlung*). A 11. században kettéosztották a „vízivárat" és a déli részt kissé megemelték. Ez a dombocska képezte a későbbi motte magját (2. periódus: *Kernmotte*). A több fázisú harmadik periódusban épült fel az 5-6 m magas domb, amelynek alapátmérője 54 m volt. A vizesárokkal és paliszáddal övezett, fahíddal és patkóformájú elővárral rendelkező domb 20 m átmérőjű platóját is minden bizonnyal paliszád kerítette, de erre csak közvetett adatokból (pl. a bayeux-i szőnyeg ábrázolásai) lehet következtetni.[13] A hasonló korú Hoverberg egyfázisú mottéjának (bázisátmérő: 50 m) 14 m átmérőjű platóján viszont régészetileg is dokumentálhatóan egy 5,6 × 5,2 m oldalhosszúságú faépítmény állt, mellette két földbe mélyített ház vagy kamra és egy talajvízig mélyülő kút.[14]

A motték dombját általában közvetlenül határolja az árok, azaz a domb lábától nem messze fut – hiszen a mesterséges halmot minden esetben az árok kitermelt földjéből emelték –, a Leányvár

[7] Biller – Metz 1991, II. 163–266.

[8] Az Árpád-kori úgynevezett „kisvárak" – köztük a motték – kérdésével a *Műemlékvédelem* XXXI: 1 (1987) számában több tanulmány is foglalkozik. A polémiát a szerkesztő, Gerő László a motték eredetét felvázoló rövid ismertetése zárja: Gerő 1987, 21–23. A „kisvár-probléma" az 1989 szeptemberében Gyöngyös-Mátrafüreden 'Várak a 13. században' címmel megrendezett konferencián is napirendre került.

[9] M. Müller-Wille és más szerzők nagy motténak tartják, amely esetében a domb magassága eléri vagy meghaladja a 10 m-t, közepes, ha a domb magassága 5 és 10 m közt van, kicsi, ha a domb nem éri el az 5 m-t. Sándorfi 1980, 17–18; Sándorfi 1986, 7, 4. jegyzet.

[10] Sándorfi 1980, 38.

[11] Heine 1991, I. 31–32.

[12] Gerő 1987, 22; Gerő 1989, 18.

[13] Herrnbrodt 1958; Friedrich 1991, I. 179–182.

[14] Friedrich 1991, I. 183–184.

4. ábra. A Leányvár 20 m széles árka. (Fotó: Baráz Csaba)
Abb. 4. Der 20 m breite Graben von Leányvár. (Photo: Cs. Baráz)

5. ábra. A Leányvár dombjának teteje, a kráterszerű mélyedés pereme. (Fotó: Baráz Csaba)
Abb. 5. Das Plateau des Hügels von Leányvár mit dem Rand der trichterförmigen Grube. (Photo: Cs. Baráz)

és a Halomvár esetében azonban a domb alapjánál jóval nagyobb területet zár be az árok, ezért területük is kiugróan magas értéket mutat: 3,8 és 4,1 ha a többinél tapasztalható 0,4-0,8 hektáros szóródáshoz képest![15] Csak emlékeztetőül: a magyarság legkorábbi úgynevezett széles talpú sáncvárai közül Bácsa-Szent Vid (4,1 ha), Abaújvár (3,9 ha), Szabolcs (3,3 ha) alapterülete hasonló. A hazai motték jóval kisebb méretűek: Gömörvár központi dombjának magassága 6 m, felső platójának átmérője 20-24 m, területe 0,04 ha; Ikervár-Pókadomb platójának átmérője 17 m, területe 0,02 ha, magassága 6 m; Pécsvárad-Kószavár területe szintén 0,02 ha.[16] A motték dombjainak tetején kialakított sík platót – mint azt néhány nyugat-európai példa esetében is láttuk – általában nem építették be teljesen, ott több épület is helyet kapott. Ha a plató kis alapterületű volt, amit a rajta emelt fa- vagy kőépület (ház, torony) teljesen lefedett, az ilyen várat a német szakirodalom nem motténak nevezi, hanem magaslatra épült tornyos földvárnak (Turmhügelburg). Ezek előképei a római határsáncok dombra emelt, cölöpkerítéssel és árokkal védett, védőfolyosós és sátortetős őrtornyai (burgus). Az ilyen motteszerű tornyos földhalomváraknak szép példája Gräfenbuch: a D alaprajzú gerendavázas fatorony egy 30 m-rel a völgytalp fölé magasodó oromzatra emelt őskori sírhalomra épült.[17] Valószínű, hogy a magyarországi kis alapterületű platóval rendelkező mesterséges dombok is inkább ilyen őrtornyok voltak. Az áttekintésből kitűnik, hogy a bükkaljai halmokhoz fogható nagyméretű mesterséges dombokat nem találunk a középkori európai halomvárak sorában.

A Leányvár és a Halomvár dombjainak közepén lévő többszáz köbméteres kráterszerű mélyedésekre sincs példa a motték esetében.[18] Sándorfi György, aki a Leányvárban e jelenséggel kapcsolatban számításokat is végzett, arra a feltételezésre jutott, hogy a minden bizonnyal 7,13 m oldalhosszúságú és 15 m magas (!) fatornyot – melynek köbtartalma 762 m^3 volt – az eredeti terepszintre állították, és ezután hordták körbe 61.800 m^3 földdel úgy, hogy a toronyba a bejáratot a domb deréktájékán alakították ki *(7–8. ábra)*.[19]

Nincs példa a várainkat övező árkokban bent hagyott átjárókra sem. A mottékhoz híd vezetett az árkon keresztül, a mi eseteinkben a bejáratot eredetileg hagyták meg, azok földje töretlen. A leglankásabb irányba nyíló átvezető utak problémájának feloldása sem megnyugtató: a kutatók szerint egyszerűen arról van szó, hogy az árok építését nem fejezték be. Ha a motte dombjához megmozgatott hatalmas földmennyiségre gondolunk, furcsának tűnik, hogy egy jóval kevesebb munkát igénylő kapuvédművet, árokszakaszt ne építettek volna meg ahhoz, hogy az erődítés teljesen elkészüljön! (A munka megszakadását Sándorfi György IV. Béla rendeletének tulajdonítja, aki 1247 körül szabályozta a várépítéseket, lezárva ezzel a – Sándorfi szavaival – „hevenyészett várépítések" korszakát. A tatárjárást követően királyi engedéllyel már csak jól védhető *kővárak* épülhettek.)

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a mi halmaink nem illeszkednek bele a középkori Európa mottéiról kialakított képbe. E két bükkaljai építmény várnak történő minősítése kétségeket ébreszt. Ráadásul a védhetőség tekintetében is hagynak kívánnivalót, ugyanis igen rossz a fekvésük. Sándorfi György is megjegyzi, hogy „a két vár a védelem szempontjából milyen előnytelenül lett telepítve. A lapos hegyhátak közepén elhelyezett várak szinte minden oldalról könnyen támadhatók voltak. Különösen feltűnő ez a Halomvár esetében, ahol a hegynek közvetlenül a vár északnyugati oldala mellett lévő orma sokkal alkalmasabb hely vár telepítésére."[20]

(Ugyanez a verpeléti Földvárról is elmondható, amelyet a magyarországi várak sorában különleges helyet elfoglaló csoport harmadik tagjának tartanak.[21] Az igen lepusztult objektum csak feltételesen sorolható ebbe a csoportba, mert itt a 20 m széles árokkal körülvett 1,15 hektáros terület közepén egy 30 m átmérőjű, alaposan elszántott, 7 m magas mesterséges földhalmon kőtorony is állhatott, amit meszes, habarcsos kövek valószínűsítenek. Az objektumtól alig egy km-re keletre állt valaha a Tarna völgye fölé magasodó tarnaszentmáriai Vár-hegy erődítménye, amit a múlt század végén Bartalos Gyula, Kandra Kabos és Szendrei János még láthattak,[22] északnyugatra pedig a Mátra gerince kínált várépítésre alkalmasabb helyeket: Domoszló-Oroszlánkő, Recsk-Szederjes-vár stb.)

[15] Sándorfi 1980, 38.
[16] Sándorfi 1986, 1–3.
[17] Zeune 1991, II. 196–198.
[18] Sándorfi a Pécsvárad-Kószavár 5 m magas központi dombjának délnyugati oldalán lévő horpadást hasonlónak tartja. Sándorfi 1986, 3–4. Véleményem szerint azonban ez a beöblösödő domb méret, forma és alaprajz tekintetében teljesen más jellegű, mint a Leányváré és a Halomváré.
[19] Sándorfi 1980, 22–23.
[20] Sándorfi 1980, 21–22.
[21] Dénes 1990, 47–48.
[22] Bartalos 1886–1900, 13–14; Szendrei 1892, 369; Baráz 1997, 205–208.

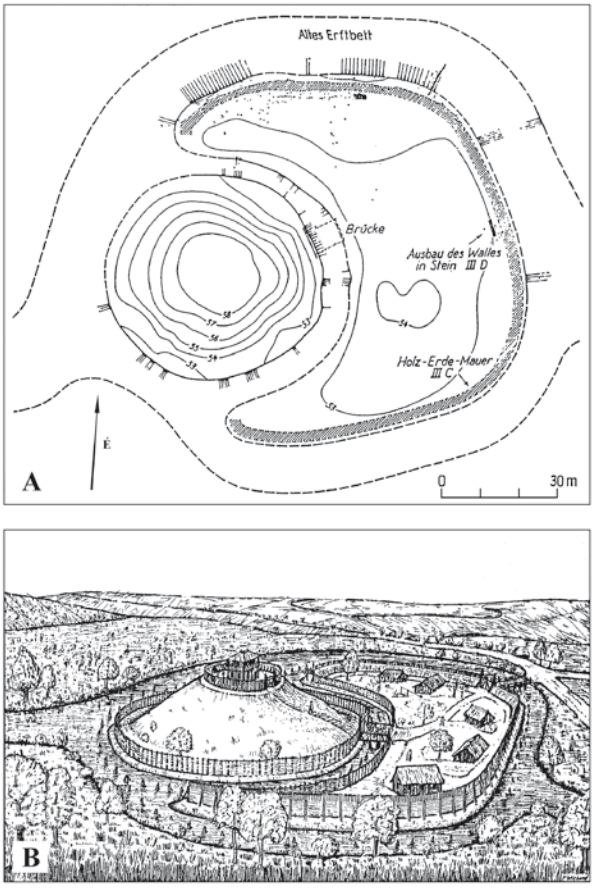

6. ábra. Husterknupp III. periódusának alaprajza (A) és a motte rekonstrukciós távlati rajza (B)
(Herrnbrodt 1958 nyomán)
Abb. 6. Husterknupp. Grundriss der Periode III. (A) und die Rekonstruktion der Motte (B)
(nach Herrenbrodt 1958)

Sándorfi György a rossz telepítés ellenére várnak tekinti ezeket az objektumokat, építésüket pedig Schafnaburgi Lambert egri püspök (1243–1276) személyéhez köti, mondván, hogy a püspök a Rajna-vidékről, a motte típusú várak elterjedésének egyik fő körzetéből származott. Lambertus a maga vagy kísérete számára (az árokkal körülvett területek méretei nagy létszám befogadására utalnak), a tatárjárást követően, mintegy menedékül emeltette volna a véglegesen talán be sem fejezett két mottét. Ellentmondásos a motték *mentsvár* rendeltetésének feltételezése, hiszen a mentsvárak nagyobb alapterületűek (Mátraszentimre-Óvár például 11,1 ha kiterjedésű), nagy embertömeg – egy vagy több falu, birtok népének, jószágainak – befogadására létesültek, és mint ilyenek nehezen megközelíthető, településektől távol, eldugott hegytetőkön, hegyvidékek belsejében épültek (*extrém topográfiai helyzetben*, mint például a kelet-erdélyi kővárak, amelyek passzív védelmi céllal létesült, defenzív erődítések voltak). A mi objektumaink azonban alacsony tengerszint feletti magasságban, településekhez, szállásterülethez (legyenek azok őskoriak, népvándorlás koriak vagy Árpád-koriak) közel, kis relatív magasságban létesültek.

Sándorfi György vélekedésének a birtoktörténeti háttere annyi, hogy Kisgyőrt 1261-ben valóban az egri püspökség falvai közt említik. IV. Béla 1261. évi oklevele (amely eredetiben nem maradt fenn, hanem V. István király 1271-ben kiadott oklevelébe foglalták be) részletesen felsorolja az egri püspökség korai adománybirtokait, köztük Kisgyőrt, amely 1319-ben már Diósgyőr várának tartozéka, 1271-től 1316-ig pedig az Ákos nemzetség tulajdonát képezte – egyházi tulajdonba kerülése előtt pedig feltehetően a Bors nemzetség, illetve a Borstól eredő Miskolc nem birtoka volt.[23] Csakhogy a Halomvár egészen pontosan Kisgyőr és Borsodgeszt határán van, ezért nem elképzelhetetlen, hogy a 13. században – a Györffy György által a megye egyetlen ősfoglaló nemzetségének elismert – Örsur nembéli Gesztiek birtokolták e területet. A Leányvár viszont, amely ebben az időben a bihari eredetű Ákos nemzetség frissen szerzett diósgyőri birtoktestén fekszik (ÉK-i oldalán húzódott a Miskolc nem tapolcai birtokának határa), az Árpád-korban nem lehetett az egri püspököké.[24] Tehát a két teljesen hasonló építmény a 13. század közepén különböző tulajdonosok birtokain volt megtalálható! (A verpeléti Földvár sem volt egyházi tulajdonban, mivel az Árpád-korban a Tarna völgyét az Aba nemzetség Borh-Bodon, Debrői, Kompolti és Verpeléti ágai birtokolták![25])

Az elmondottak alapján véleményem szerint indokoltnak tűnik a váraktól (hadászati objektumoktól, mentsváraktól, erődített birtokközpontoktól) való *elkülönítésük* – annak ellenére, hogy e bükkaljai halmok erődített objektumok, hiszen árok övezi őket (bár az árok, mint azt idézett tanulmányomban áttekintettem, szakrális célokat is szolgálhatott[26]). Nem csak arról van itt szó, hogy a hadászati, védelmi funkció – annak

[23] Györffy 1963, 774–775.
[24] Györffy 1963, 745.
[25] Györffy 1987, 47–55.
[26] Baráz 2000, 222–225. A körárok eleinte, a neolitikumban és a rézkorban közösségi áldozóhelyeket, szentélykörzeteket övezett, később, a bronzkortól a kör alaprajzú sírhalmok kőgyűrűit helyettesítette árokkeret. A szentélykörzetek körárkainak – a lassan meginduló társadalmi rétegződés, a vezetői hatalom kialakulása, a közösségek hierarchizálódása következtében – lassan kialakult egy hétköznapi védelmi funkciója is a korai bronzkorban, az őskori erődített telepek első nagy korszakában.

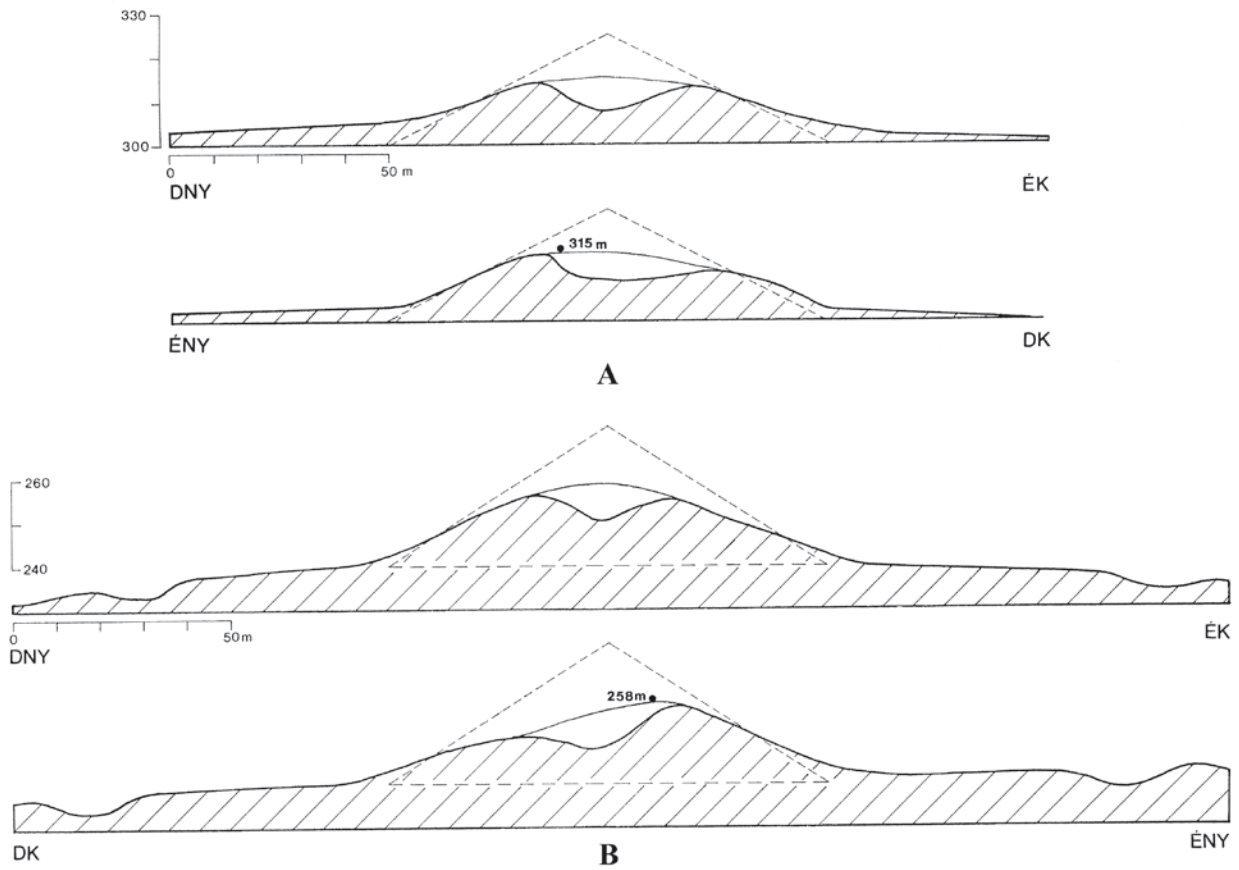

7. ábra. Keresztmetszeti rajzok a Halomvár központi dombjáról (A) és a Leányvárról (B)
Abb. 7. Querschnitt des mittleren Hügels von Halomvár (A) und Leányvár (B)

tökéletes kiépítése – nem igazolható, hanem arról, hogy bizonyos tények egyenesen megcáfolják azt. S mint láttuk, a birtokviszonyok sem támogatják Sándorfi György álláspontját, miszerint e bükkaljai építmények (és Tarna-völgyi társuk) egyházi tulajdonú birtoktesten feküdtek volna, s így azokkal Schafnaburgi Lambert személye sem hozható összefüggésbe, mint építtető. Ráadásul a bükkaljai Leányvár és Halomvár az Árpád-kori motte típusú erődítések sorába sem méret, sem pedig forma tekintetében nem illeszthetők be.

II.

Vizsgáljuk meg tehát egy esetleges kultikus rendeltetés szempontjából a két objektumot. A metszetrajzok nyomán elkészített rekonstrukciós tömegvázlatból – többek között – a Meotisz vidéki bronzkori–vaskori *áldozóhelyekre*, szentélyszerű építményekre ismerhetünk rá. Olyanokra, mint amilyenek Vinogradszkij-Tokmakszkij körzetében (középső bronzkori katakombás művelődés Ingul-kultúra nevű csoportja az Kr. e. 2. évezredből) *(9. ábra)*, Szintasta mellett (középső bronzkori Andronovo-kultúra idejéből) vagy a Kaukázustól északra, a kimmerek és szkíták (meotiszi népek) hajdani szállásterületén, a Kubán folyó partján, Ul környékén található halmok voltak. Ez utóbbi halomcsoportban a későbbi utántemetkezéseket leszámítva igazi sírokat nem találtak (N. I. Veszelovszkij 1898-as ásatásai). A halmok általában bronzkori eredetűek, amelyek tetejére a Kr. e. 6–4. században szkíta szentélyeket emeltek. A rituális halmok a Hérodotosz által is elbeszélt *szakrális cselekmények* színhelyei voltak, tetejükön a szkíta isteneknek mutattak be áldozatokat. „Minden terület központi helyén emelnek Arésznak egy szent dombot, úgy, hogy rőzsekötegekből hatalmas – széltében és hosszában három-három sztadion, magasságában valamivel szerényebb – halmot raknak, amelynek lapos teteje négyszög alakú, három oldala meredek, de a negyediken fel lehet rá jutni. Erre évente még százötven szekér rőzsét hordanak, mert zivatarok idején megsüllyed az építmény. Ezen a dombon

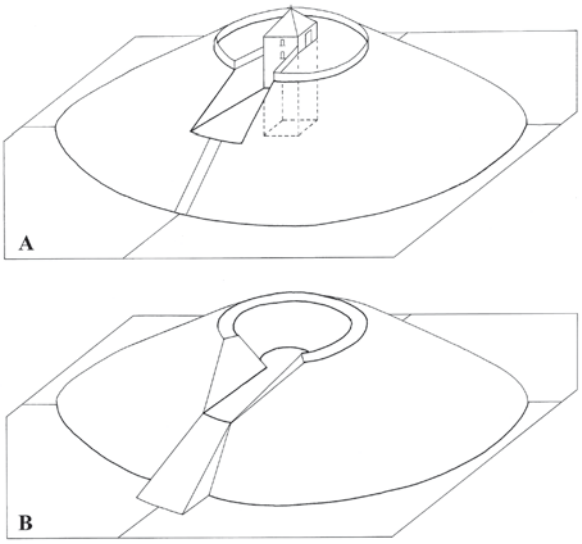

8. ábra. Rekonstrukciók. Leányvár mint motte (A – Sándorfi Gy. elképzelése alapján), és mint áldozati halom (B)
Abb. 8. Die Rekonstruktion von Leányvár als Motte (A – aufgrund der Annahme von Gy. Sándorfi) und als Opferhügel (B)

aztán minden kerület elhelyez egy régi vaskardot, Arész jelképeként. A kard előtt minden évben juhot és lovat áldoznak... Az elfogott ellenségből minden századikat feláldozzák, de másképp, mint a jószágokat..."[27] Az ilyen földből, fából emelt szentélyeken – a királyi temetkezőhelyek környékén, a sírhalmok körül – ún. emlékező halotti áldozatokra is sor került.[28] Amint azt Makkay János egyik könyvében megjegyzi: ezek a sánccal, árokkal körülvett szent térségek, áldozóhelyek a sztyeppe iráni nyelvűnek tartott népeire (kimmerek, szkíták, szarmaták) voltak a legjellemzőbbek.[29]

Párhuzamnak kínálkozik az ókori Khorezm néhány kör alaprajzú építészeti emléke is, amelyek pusztulási képe a mi halmaink formájára emlékeztet. A régi Khorezm virágkora Kr. e. 4. századtól a Kr. u. 1. századig tartott, e korból (kang-kiüi kultúra) származik a Kr. e. 4–3. századra datálható – Sz. P. Tolsztov által még várnak, „lakóépületül szolgáló, falakkal körülvett gorogyiscsének" tartott – Koj-Krülgan kala-i kerek templom, amelyet az újabb kutatások fényében az örökké égő szent tűz kultuszhelyének, asztrális központnak tekintenek. A Nap és Tűz ezen templomának külső falgyűrűje 60 m, belső magasabb épülete pedig 30 m átmérőjű és egy szintén kör alaprajzú udvarszerű katlant vesz körül.[30]

Egyébként, ha a mi halmaink és a Fekete-tenger melléki szkíta kurgánok méreteit összevetjük, meglepő hasonlóságokat találunk. Emlékeztetőül: a Halomvár központi dombjának alapja 100 m átmérőjű, magassága 11 m, a Leányvár dombja szintén 100 m átmérőjű, magassága 15 m (nyilván eredetileg az átmérő kisebb, a magasság nagyobb lehetett), térfogata több mint 60.000 m^3. A Kubán folyó vidékén az Ulszkij Aul (Bolsój Ul) kilenc kurgánja közül az 1. számú 15 m magas. A Dnyeper vidékén Tolsztaja mogila átmérője 80 m, magassága 9 m (15.000 m^3), Hajmanova mogila átmérője 70 m, magassága 8 m, Csertomlik hatalmas sírdombja 130 m átmérőjű és 20 m magasságú (térfogata: 75.000 m^3), Szoloha kurgánja 18 m magas. A Donvidék kurgánjai közül például Melitopol átmérője 60 m, magassága 6 m, Oguz átmérője 125-130 m, magassága 22 m (térfogata: 140.000 m^3), az Öt Testvér kurgáncsoport átmérői 60-70 m között, magasságuk 7–12 m között van. A Kazahsztáni Isszik kurgánjai (Kr. e. 5. század) 30–90 m átmérőjűek és 4–15 m magasak.[31] Láthatjuk tehát, hogy méreteiket tekintve a mi két halmunk jól beilleszthető az eurázsiai sztyeppe szkíta kurgánjainak sorába is.

Formájuk alapján bükkaljai halmaink a csertomliki kurgánhoz állnak a legközelebb *(10. ábra)*. Ennek laposra kiképzett teteje közel 20 m átmérőjű volt. Ott egy áldozati térség lehetett, ahol szkíta kőszobor (*kamennaja baba*) állt, amit Zabelin 1863-as feltárása során meg is talált. (Ekkor tisztázódott, hogy a halom gyeptéglákból és földből készült, a dombot egy 7 m széles kőkerítés övezte, a központi sírkamrát pedig 12 m mélyen érték el az eredeti földfelszín alatt.)

A halmok formai analógiáit tehát a Fekete-tenger mellékétől az Altájig terjedő sztyeppén, a szkíták lakhelyén találjuk meg, az ottani temetkezési halmok és föld-fa szerkezetű kultikus dombok közt.[32]

III.

Kemenczei Tibor tehát 1970-ben a Leányvár területén és a mellette lévő őskori halmokban szondázó ásatást folytatott.[33] A vár belsejében

[27] *Hérodotosz* IV, 62.
[28] *Hérodotosz* IV, 71, 72.
[29] Makkay 1995, 77–87.
[30] Tolsztov 1950, 116, 123, 124; Bakay 1997, 209.
[31] Brasinszkij 1985.
[32] Bakay 2005. Az eurázsiai szkíta kultúra kurgánjainak részletes áttekintését adja Bakay Kornél.
[33] Kemenczei – K. Végh 1971, 512–513. Elég felületes közlés: „A várat mély árok és sánc veszi körül." – olvashatjuk, holott sáncnak nincs nyoma a Leányvár körül. Az sem derül ki, hogy a 14. századi cserepet hol találták. Kemenczei Tibor naplójából vált nyilvánvalóvá, hogy az nem a várban ásott kutatószelvényekből került elő, hanem az egyik őskori sírhalomból. Sándorfi 1980, 21.

nyitott – a földhalmot körbefogó – hét szelvény közül mindössze kettőből kerültek elő régészetileg értékelhető leletek: a 3. szelvényből 40 cm mélyen kettő kora vaskori kerámiadarab, a 7. szelvényből pedig néhány újkőkorinak meghatározott cseréptöredék és pattintott kőeszköz vált ismertté. Az árkon kívül, az északi oldalon lévő tumulusok közül kettőt tártak fel: a korábban kirabolt halmokban néhány középkori (!) cserepet találtak. Kemenczei Tibor ásatási naplójában a következőképpen foglalta össze véleményét: „A Leányvárban végzett kutatások eredményeképpen azt állapíthatjuk meg, hogy a földvár lényegében sohasem volt lakott. Az előkerült edénytöredékek három korszakból származnak. A földvár építésének kora ezekből nem állapítható meg. Ha a földvár mellett lévő halmok összefüggnek és egykorúak vele, akkor a korai vaskorra helyezhetjük a Leányvár építésének korát. Ezt azonban nem lehet bizonyítani. A Leányvár felépítése, a körbefutó árok, s a belső terület közepén az árokból kihordott földből emelt domb inkább középkori eredetre utal. A kérdést csak további kutatások, nagyobb anyagi ráfordítás döntheti el.

A feltárt két halom mindegyike ki volt rabolva. Mindkettőben eredetileg, a sírgödör alakja és mérete után ítélve, hamvasztásos temetkezés lehetett. Mivel a feltártak mellett még található néhány másik halom is a Leányvár mellett, ebben az esetben is további feltárások szükségesek a halmok korának eldöntéséhez."[34]

Nagyon lényeges tehát, hogy középkori lelet a vár területéről nem került elő. Onnan kora vaskori cserepek váltak ismertté. (A 7. szelvényből származó edénytöredékek újkőkorra történt datálása bizonytalan.) A közeli Halomvár építését szintén a kora vaskorra helyezte Kemenczei Tibor a környékről ismertté vált raktárleletek alapján.[35] Tehát e régészeti kapaszkodók, a távoli (de korban azonos) formai analógiák alapján e sajátságos halmok eredetét a kora vaskor idején – mintegy Kr. e. 9. század végén – kell keresni, amikor vidékünkön egy keletről érkező „thrák-kimmer típusú fegyverzetet és lószerszámokat" használó népelem tűnik fel: a preszkíta bevándorlások első hulláma jelentősen átalakítja a Kárpát-medence keleti felének – főleg az Alföld és az Északi-középhegység vidékének – addigi bronzkori kultúráját (mezőcsáti csoport).

Álláspontom igazolására további közvetett bizonyítékokat – melyek a preszkítákhoz köthető régészeti emlékektől a halomsírok számbavételén át a körárkok szerepéig sorjáznak – gyűjtöttem össze, amelyeket jelzett tanulmányomban részletesen is bemutattam.[36] Itt most egy példát emelnék ki: a szkíta kori kutatás érdeklődésének középpontjában álló *bronztükröket*, amelyek közül több is halmaink közeléből került elő. Ezen tárgyak Kárpát-medencei jelenléte nem magyarázható pusztán kereskedelmi kapcsolatokkal, hiszen kultikus, mágikus jelentőségük nyilvánvaló. A bronztükrök és a szkíta állatstílus motívumai a szkíta-típusú hitvilág, mitológia, vallás jelenlétére

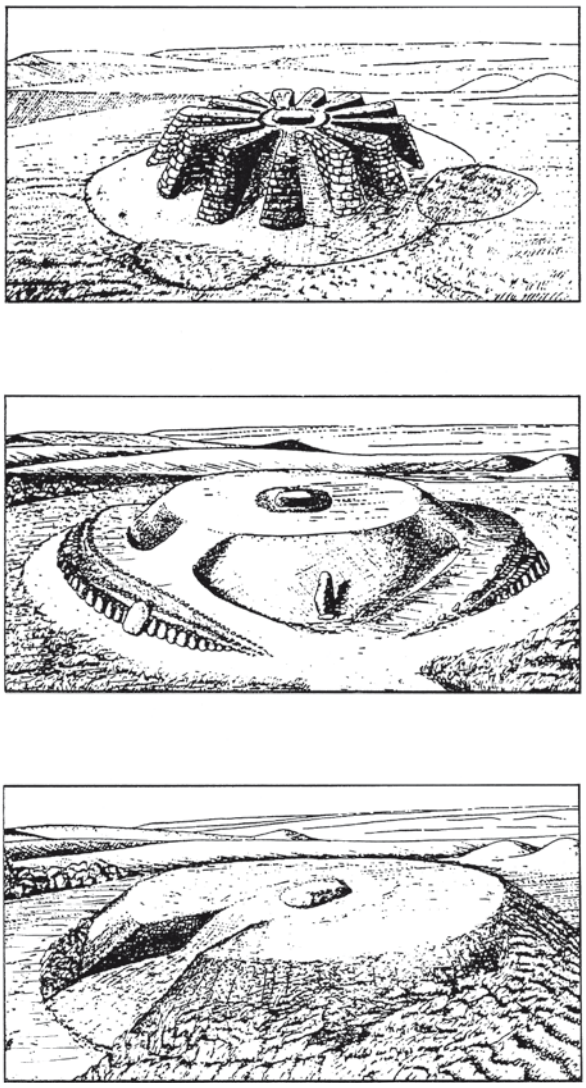

9. ábra. Egy Vinogradszkij-Tokmakszkij környéki áldozati halom (katakombás művelődés) három periódusa (Makkay 1995 könyvéből)
Abb. 9. Die drei Perioden des Opferhügels aus der Umgebung von Vinogradszkij-Tokmakszkij (Katakomben-Kultur) (nach Makkay 1995)

[34] Sándorfi 1980, 21.
[35] Kemenczei 1966.
[36] Baráz 2000, 218–225.

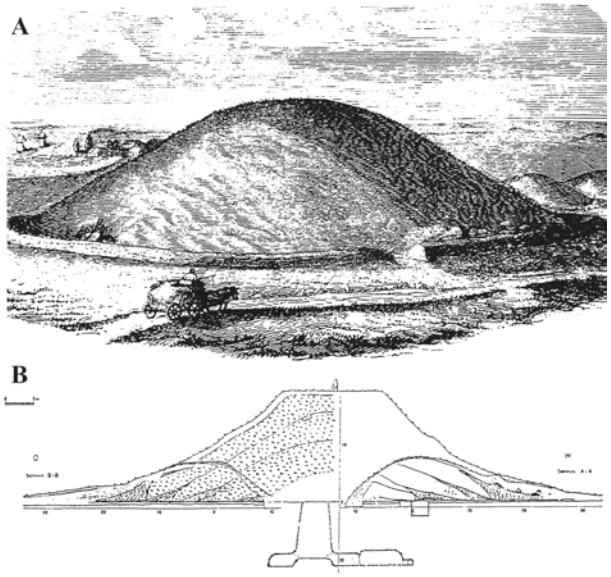

10. ábra. Az alexandronopoli kurgán rajza és a csertomliki kurgán keresztmetszeti rajza
(Rolle nyomán, Bakay 1997 könyvéből)
Abb. 10. Vermessung und Querschnitt des Kurgans von Alexandronopol und von Csertomlik
(aufgrund von Rolle, nach Bakay 1997)

mutatnak (Napkultusz). Miskolc-Dudujka nevű lelőhelyen 1934-ben gepárdot ábrázoló tükör nyélvéget, Hejőszalonta-Temetősori dűlőben pedig szintén 1934-ben egy kosfejes végű bronz tükörnyelet találtak. A Muhi-Kocsmadombról 1900 óta kerülnek a miskolci múzeumba szkíta kori leletek, köztük volt egy tükör, melynek nyélvégén párduc vagy farkas alak, a tükörlaphoz való csatlakozásnál szarvas alak látható.[37] Számunkra a legfontosabb az a bronz tükörlelet, amit a Halomvár közvetlen közelében találtak 1981-ben. A Kisgyőr-Búbtető (Kerek-hegy) 311 m magas dombján – a helyszínre érkező, hitelesítő ásatást elvégző régészek szerint – talán egy magányos sírt pusztított el a markoló, amely terepegyengetést végzett.[38]

***

A két bükkaljai nyitott árokkerettel körülvett halom tipológiai jellemzője, nyitott árokkereteik formája, földrajzi fekvése, vaskori régészeti környezete (valamint a kultikus rendeltetésű szkíta tükrök halmaink körüli sűrűsödése, vagy a déli irányban, mindössze 20 km-re, a síkságon lévő Mezőkeresztes-Zöldhalom-pusztán 1928-ban előkerült aranyszarvas) tehát a halmok kultikus rendeltetésének és preszkíta–szkíta eredetének lehetőségét vetik föl. Ha a keleti eredetű preszkíta fémtárgyakat, a velük szorosan összefüggő leletfajtákat, a preszkíta és szkíta kori temetkezési helyeket egy térképre vetítjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy nemcsak a preszkíta, hanem a szkíta kori szállásterület súlypontja is a Cserhát, a Mátra, a Bükk déli pereme és a Tisza közti vidékre lokalizálható (kisebb koncentrációk mutathatók még ki a Maros-torkolat környékén, a Fehér-Körösök mentén és a Dél-Dunántúlon).[39] Egy dokumentálhatóan közel fél évezreden át fennálló szkítajellegű szállásterület – nevezhetjük államalakulatnak is – pedig minden bizonnyal rendelkezett vallási, kultikus központtal, a mindennapi élet régióitól elkülönült szakrális (esetleg asztrális) építményekkel, kultuszhelyekkel, ahol – a „meótiszi" rituális halmok kapcsán megemlített – vallási szertartásokat lebonyolíthatták.

Azt hiszem tehát, hogy nem vetem el nagyon a sulykot, ha e két várnak tartott objektumot – jelenlegi ismereteink alapján – egyfajta preszkíta–szkíta áldozóhelynek, vaskori szentélynek feltételezem. Ennek lehetőségét nem zárhatjuk ki. A végső szót a tipológiai vizsgálatokon túl az alapos régészeti feltárások fogják kimondani. Ha feltételezésem beigazolódna, egy új „vártípussal", sajátos kategóriával gyarapodna a Kárpát-medence épített öröksége: az erődített szentélykörzettel (erődített kultuszhellyel).

[37] Párducz 1958; Párducz 1973; Hellebrandt 1988.
[38] S. Koós 1983–1984.
[39] Szabó 1970, 77.

Irodalom

Bakay Kornél

1997 *Őstörténetünk régészeti forrásai.* I. Miskolc.

2005 *Őstörténetünk régészeti forrásai.* III. Miskolc.

Baráz Csaba

1997 Bartalos Gyula (1839–1923) régészeti-történeti kutatása (Archäologische und historische Forschungen von Gyula Bartalos). *Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* XXXIII, 177–246.

2000 Várak vagy szakrális építmények? A Bükkaljai Leányvár és Halom-vár rejtélye. In: *Élő Táj.* Szerk. Buka László. Debrecen, 211–227.

Bartalos Gyula

1886–1900 *Hazánk ősi honvédelmének tanulmánya 1886-tól 1900-ig teljesített feltárásaim és mások szavahihető értesítéseinek följegyzése nyomán.* Kézirat. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattár, Budapest.

Biller, Thomas – Metz, Bernhard

1991 Anfänge der Adelsburg im Elsaß in ottonischer, salischer und frühstaufischer Zeit. In: *Burgen der Salierzeit.* II. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 245–284.

Brasinszkij, I. B.

1985 *Szkíta kincsek nyomában.* Budapest.

Dénes József

1990 A Mátra-hegység Árpád-kori várai (Die arpadenzeitlichen Burgen des Mátra-Gebirges). In: *Várak a 13. században. Castrum Bene 1989.* Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 42–55.

Friedrich, Reinhard

1991 Salierzeitliche Burganlagen im nördlichen Rheinland. In: *Burgen der Salierzeit.* I. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 177–194.

Gerő László

1987 Szerkesztői megjegyzés. *Műemlékvédelem* XXXI: 1, 21–23.

1989 Szerkesztői megjegyzés. *Műemlékvédelem* XXXIII: 1, 18.

Györffy György

1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I. Budapest.

1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* III. Budapest.

Heine, Hans-Wilhelm

1991 Burgen der salischen Zeit in Niedersachsen – Ein Überblick. In: *Burgen der Salierzeit.* I. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 9–84.

B. Hellebrandt Magdolna

1988 Szkítakori temető Kesznyéten-Szérűskerten. 1984–85. évi ásatás eredménye (Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten-Szérűs-kert. Grabungsergenisse der Jahre 1984–85). *HOMÉ* XXV–XXVI, 107–126.

Hérodotosz

Hérodotosz: A görög–perzsa háború. Budapest 1989.

Herrnbrodt, A.

1958 Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 6. Köln – Graz.

Kemenczei Tibor

1966 Koravaskori bronz raktárleletek a miskolci múzeumban (Früheisenzeitliche Bronze-Depotfunde im Museum von Miskolc). *HOMÉ* VI, 49–107.

Kemenczei Tibor – K. Végh Katalin

1971 Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. *HOMÉ* X, 507–515.

Makkay János

1995 *Attila kardja, Árpád kardja.* Szeged.

Nováki Gyula – Sándorfi György
1984 Az Árpád-kori várak kutatásának legújabb eredményei. *Műemlékvédelem* XXVIII: 3, 167–179.
1992 *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)* (Die Burgen des historischen Komitats Borsod von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest – Miskolc.
Párducz Mihály
1958 Szkíta tükrök a Kárpát-medencében. *ArchÉrt* 85, 58–64.
1973 Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. *Acta ArchHung* 25, 27–63.
Sándorfi György
1980 Motte-típusú várak a történeti Borsod vármegyében (Castles of motte type in the one-time Borsod county). *HOMÉ* 19, 9–41.
1986 Három korai magyar motte. *Műemlékvédelem* XXX: 1, 1–7.
S. Koós Judit
1983–1984 Szkíta-kori bronztükör Kisgyőrből (Ein skythenzeitlicher Bronzespiegel aus Kisgyőr). *HOMÉ* XXII–XXIII, 29–35.
Szabó János Győző
1970 A hevesi szkítakori temető (Die Gräberfeld von Heves aus der Skythenzeit). *EMÉ* VII, 55–128.
Szendrei János
1892 Múzeumok, társulatok. Beszámoló Bartalos Gyula és Kandra Kabos kíséretében tett tanulmányútról. *ArchÉrt* 12, 368–372.
Tolsztov, Sz. P.
1950 *Az ősi Chorezm*. Budapest.
Zeune, Joachim
1991 Salierzeitliche Burgen in Bayern. In: *Burgen der Salierzeit.* II. Hrsg. Horst Wolfgang Böhme. Sigmaringen, 177–234.

Csaba Baráz

Leányvár und Halomvár am Bükkgebirge – Burgen oder sakrale Erdwerke?

Im vorliegenden Aufsatz werden zwei, in der bisherigen Literatur als Burgen – sogar als Motten der sog Árpáden-Zeit (10.–13. Jh) – bewertete Bauwerke behandelt – Leányvár bei Miskolc und Halomvár in Kisgyőr (NO-Ungarn, Bezirk Borsod-Abaúj-Zemplén). Beim ersteren ist der 15 m hohe mittlere Hügel (Durchmesser 30-40 m, Grundfläche 855 m^2) von einem tiefen Graben umgeben (Breite 20 m, Seitenlänge mehr als 200 m), die Gesamtfläche der Anlage beträgt 3,8 Hektar. Auf dem Plateau des kegelstumpförmigen Hügels befindet sich eine beträchtliche trichterförmige Grube, vielleicht mit einem Eingang auf einer Seite. Die sehr ähnliche Anlage Halomvár liegt auch auf einem Hügelrücken, ihre Gesamtfläche beträgt 4,1 Hektar, der Graben ist hier auch 20 m breit. Die relative Höhe des mittleren Hügels ist hier 11 m, der Durchmesser seines Plateaus 30 m. Diese Bauten wurden in den mittelalterlichen Urkunden nicht erwähnt. Aufgrund von Analogien, von typologischen Merkmalen, sowie von der Form der sog. offenen Grabeneinfassung ist es sehr wahscheinlich, dass es hier nicht um Burgen, sondern eher um kultische Bauten handelt, die den Preszythen bzw. Szythen zuzuschreiben sind.